

# EN ØKONOMISK DISPUTATS<sup>1</sup>

AF JØRGEN PEDERSEN<sup>2</sup>

1. Jeg skal begynde med at motivere, hvorfor jeg har fundet Deres afhandling værdig til forsvar for den økonomiske doktorgrad. Det fortjener, synes jeg, påskønnelse, at De har behandlet et virkeligt økonomisk problem. Der er i løbet af de sidste 30 år med store bekostninger indsamlet et uhyre talmateriale til belysning af de økonomiske forhold, kun en ringe del deraf er hidtil taget op til indgående analyse af teoretisk skolede økonomer, og man kan vel til og med sige, at i det sidste par ti-år har økonomerne i højere grad været beskæftiget med såkaldt modelbyggeri end med at udnytte eksisterende erfaringsmateriale til at kaste lys over de mangeartede problemer, der konfronterer såvel de offentlige myndigheder som de private erhvervsdrivende.

Det turde være på tide, at værdien af denne teoretiske forskning bliver prøvet gennem dens anvendelse til løsning af sådanne praktisk vigtige opgaver. Det er jo dog til dette formål, man har de teoretiske konstruktioner, og det er ved at give sig i kast med sådanne opgaver, at man får lejlighed til at omforme teorierne, således at de kan tjene deres formål, eller mulighed for at finde nye frugtbare, teoretiske konstruktioner.

Der er inden for det område, De har taget op til behandling, i disse sidste 30 år sket uhyre forandringer, som har haft dybtgribende betydning. Forestillingerne om, hvad der er sket, og hvorfor det er sket, er meget forvirrede og uklare, og selv om vi økonomer ikke er forvænte med, at de bidrag, vi yder til opklaring af den økonomiske sammenhæng, hastig kommer til anvendelse i praksis, er det dog vor pligt og vort embede ufortrødent at fortsætte denne oplysende virksomhed.

Næsten al opmærksomhed samler sig i øjeblikket om naturvidenskaberne, specielt om atomfysikken; men jeg vover den påstand, at set ud fra

1. Gengivelse af den første officielle opponents indlæg ved det mundtlige forsvar på Aarhus Universitet den 20. juni 1957 for Holger Gads disputats *Befolknings- og Arbejds-kraftproblemer i Dansk Landbrug II*, Akademisk Boghandel, Aarhus 1957. 245 s. Da den anden officielle opponert, professor, dr. polit. Jørgen Gelting umiddelbart efter forsvaret overtog en stilling i udlandet, har han ikke kunnet bearbejde sit manuskript til offentliggørelse.

2. Professor, dr. polit, Aarhus Universitet.

# EN ØKONOMISK DISPUTATS<sup>1</sup>

AF JØRGEN PEDERSEN<sup>2</sup>

1. Jeg skal begynde med at motivere, hvorfor jeg har fundet Deres afhandling værdig til forsvar for den økonomiske doktorgrad. Det fortjener, synes jeg, påskønnelse, at De har behandlet et virkeligt økonomisk problem. Der er i løbet af de sidste 30 år med store bekostninger indsamlet et uhyre talmateriale til belysning af de økonomiske forhold, kun en ringe del deraf er hidtil taget op til indgående analyse af teoretisk skolede økonomer, og man kan vel til og med sige, at i det sidste par ti-år har økonomerne i højere grad været beskæftiget med såkaldt modelbyggeri end med at udnytte eksisterende erfaringsmateriale til at kaste lys over de mangeartede problemer, der konfronterer såvel de offentlige myndigheder som de private erhvervsdrivende.

Det turde være på tide, at værdien af denne teoretiske forskning bliver prøvet gennem dens anvendelse til løsning af sådanne praktisk vigtige opgaver. Det er jo dog til dette formål, man har de teoretiske konstruktioner, og det er ved at give sig i kast med sådanne opgaver, at man får lejlighed til at omforme teorierne, således at de kan tjene deres formål, eller mulighed for at finde nye frugtbare, teoretiske konstruktioner.

Der er inden for det område, De har taget op til behandling, i disse sidste 30 år sket uhyre forandringer, som har haft dybtgribende betydning. Forestillingerne om, hvad der er sket, og hvorfor det er sket, er meget forvirrede og uklare, og selv om vi økonomer ikke er forvænte med, at de bidrag, vi yder til opklaring af den økonomiske sammenhæng, hastig kommer til anvendelse i praksis, er det dog vor pligt og vort embede ufortrødent at fortsætte denne oplysende virksomhed.

Næsten al opmærksomhed samler sig i øjeblikket om naturvidenskaberne, specielt om atomfysikken; men jeg vover den påstand, at set ud fra

1. Gengivelse af den første officielle opponents indlæg ved det mundtlige forsvar på Aarhus Universitet den 20. juni 1957 for Holger Gads disputats *Befolknings- og Arbejds-kraftproblemer i Dansk Landbrug II*, Akademisk Boghandel, Aarhus 1957. 245 s. Da den anden officielle opponert, professor, dr. polit. Jørgen Gelting umiddelbart efter forsvaret overtog en stilling i udlandet, har han ikke kunnet bearbejde sit manuskript til offentliggørelse.

2. Professor, dr. polit, Aarhus Universitet.

menneskenes fremtidige eksistens og deres velfærd, er de fremskridt, forskningen gør på disse områder, af tvivlsom værdi, indtil man opnår større klarhed med hensyn til de økonomiske sammenhænge i samfundet og dermed også med hensyn til, hvilken art af samfund man egentlig vil leve i eller stræbe henimod. Derfor må vi trods de skuffelser, vi lider som forskere, fortsætte vort arbejde i håbet om, at det som frøet, der lægges i jorden, må spire og komme til udfoldelse og blive nyttiggjort af menneskene.

Ikke blot fortjener De ros for deres emnevalg, men også for den måde, hvorpå De har behandlet Deres emne.

De har i Deres afhandling samlet og systematiseret næsten alt det materiale, som findes indenfor emnet. Ja, man kan snarest bebrejde Dem, at De på steder har følt Dem fristet til at tage stof med, som vel ikke kan siges helt at ligge uden for emnet: Arbejdskraftproblemer i dansk landbrug, men som er temmelig perifert og i hvert fald ikke udnyttes i analysen og derfor tjener til at aflede opmærksomheden fra det centrale. Jeg skal komme tilbage til dette emne.

Deres bog vil således komme til at tjene som et standardværk i emnet og kan danne udgangspunkt for andre forskere, der vil efterprøve Deres resultater, eventuelt føre analysen videre eller anlægge helt nye synspunkter. Alene den beskrivelse, De har givet af udviklingen på området, den kritiske bearbejdning, De har underkastet talmaterialet for at gøre det anvendeligt i analysen, og den begrebsdannelse, som ligger til grund for bearbejdelsen, er efter min mening så fortjenstfuld, at den ville sikre Deres arbejde blivende værdi.

Men De er gået langt videre, De har ikke blot villet beskrive og belyse, men De har villet analysere materialet for at få det til at besvare vigtige spørgsmål, og det spørgsmål, De særlig har koncentreret Dem om, er de faktorer, som har været bestemmende for løn- og beskæftigelsesudviklingen i landbruget.

Det har i denne henseende ikke været Dem tilstrækkeligt at opregne disse faktorer, diskutere og vurdere dem i verbal form og kvalitative termer. De er gået videre og har stillet det krav til Dem selv at finde frem til kvantitative udtryk for den rolle, de enkelte faktorer både på udbuds- og efterspørgselssiden, som De behandler, har spillet, ved frembringelsen af den løn- og beskæftigelsesudvikling, som fremgår af materialet.

I første afsnits kap. 4, begyndende s. 70, stiller De problemet overordentligt klart op i en elementær abstrakt form. Allerede dette, så simpelt og enkelt det er, er af uhyre stor værdi. Det viser således, at enhver kan forstå det, at det drejer sig ikke om imponderabilia så som moralske eller umoralske tilbøjeligheder hos menneskene, bondekultur eller byens blændværk, men om et rent og skært markedsprobleme.

Den, der læser dette afsnit og forstår det, og det er ikke svært at forstå,

vil allerede være kommet et temmelig langt skridt. Et væsentlig dybere indblik i den proces, der har været og stadig er under udvikling, giver dog kap. 5. På grundlag af det faktisk foreliggende materiale er De her kommet frem til en kvantitativ angivelse af de forskellige faktorer, der har påvirket markedsforholdene både på efterspørgsel- og udbudssiden.

De fremgangsmåder, De derved benytter, vil vække stor diskussion blandt økonomer og blive mødt med megen kritik. Selv har De vistnok en følelse af, at Deres væsentligste indsats ligger netop på dette punkt.

For min egen del vil jeg gerne sige, at de metoder, som De bringer til anvendelse, fortjener at tages op til kritisk behandling. De er så grove, at det grænser til frækhed overhovedet at anvende dem, og det kan i høj grad kritiseres, at De ikke tilstrækkeligt understreger deres afstand fra den ideelle fordring; men bortset herfra finder jeg, at en kvantitativ analyse — selv om den er behæftet med meget stor usikkerhed — giver et langt klarere indblik i stedfundne processer, end om De ved forklaringen af det, der er foregået, havde indskrænket Dem til at anvende vage talemåder.

Den kvantitative udtryksmåde trækker dog i hvert fald altid de faktorer, det kommer an på, frem i lyset, og giver derfor et bedre grundlag for en bredere, men mindre eksakt analyse, hvis folk skulle foretrække en sådan. Men dertil kommer, at De, herr præces, ikke havde behøvet så stivsinnet og til sidste skanse at forsvare det teoretisk tilladelige i de fremgangsmåder, De anvender. De kunne udmærket være bekendt — som englænderne — at sige: *The proof of the pudding is in the eating*. Lad være, de hypoteser man anvender måske — *an sich* — ikke er holdbare. Det vigtige er, om de kan bruges til at opnå praktiske resultater, og det forekommer mig, at de metoder, De har anvendt, hvor problematiske de kan synes at være, viser deres praktiske brugbarhed derved, at de resultater, De kommer frem til, dels stemmer overens med resultater, man kan komme til ved andre metoder for de samme områder, dels stemmer overens med, hvad man ud fra andre ræsonnementer skulle vente, og denne overensstemmelse gentages i så mange tilfælde, at det ikke kan bero på ren tilfældighed. Jeg tænker her på den forbløffende overensstemmelse, der er mellem arbejdsindsatsens grænseudbytte og den faktiske arbejdsløn i de tilfælde, hvor praktisk talt al den arbejdskraft, der anvendes, er indkøbt.

Jeg mener, at foruden den indsigt, som Deres analyse giver i det specielle område, De her behandler, yder Deres arbejde en betydelig tillægsgevinst derved, at det demonstrerer, med hvor uhyre grove metoder man kan arbejde i økonomisk statistik og opnå brugbare og særdeles vigtige resultater.

Dette er vigtigt af den simple grund, at man næsten aldrig har nogen mulighed for med held at anvende finere metoder, således at muligheden for at opnå resultater virkelig hænger på, at grove metoder viser sig brugbare. Jeg mener yderligere, at det er en af Deres fortjenester for det første,

at De har den fornødne fantasi til at få øje på de muligheder, der foreligger, for at få materialet til at sige noget, og for det andet, at De har mod til at anvende disse metoder, som De ved vil blive stærkt udsat for kritik, og også berettiget kritik. Denne Deres evne til at finde praktiske løsninger og Deres energi til at gennemføre dem, Deres evne til at bedømme økonomisk talmateriale med hensyn til, hvor fine metoder sådant ueksakt materiale kan bære, er egenskaber, som burde føre Dem vidt inden for den empiriske økonomiske forskning.

Men Deres afhandling rummer fortjeneste, udover hvad jeg allerede har nævnt. For at kunne benytte et talmateriale vil det næsten altid være nødvendigt at underkaste det bearbejdning i adskillige retninger for at gøre det tjenligt til den analyse, man agter at udføre. Til dette øjemed udfører De en række af beregninger og omformninger, som er af stor værdi. En del af disse bearbejdningsmetoder og begreber har De ikke selv opfundet, og De burde måske nok i noget stærkere grad have gjort opmærksom herpå; men det er jo også af værdi, at De har forstået at anvende og yderligere udbygge allerede foreliggende ideer, og der bliver adskillige tilbage, som De selv har lavet.

Jeg vil her fremhæve yderligere to fortjenester. Den ene er: Deres beregning af arbejdsforbruget i landbruget, udtrykt i homogene arbejdsenheder til korrigerende af den stærkt summariske angivelse af arbejdsstyrken i helårsarbejdere. Den anden er, at De har fundet en metode, der gør det muligt på en række områder at overføre resultater fra landbrugets regnskabsmateriale til landbruget som helhed. Jeg tænker på Deres beregning af følsomhedskoefficienter med henblik på ejendommens størrelse eller jordkvalitet. Enhver kan se, hvilken betydning det vil have, at man kan anvende Driftsbureauets materiale i stedet for at skulle indsamle materiale i marken, hvilket i mange tilfælde vil være uhyre vanskeligt og kun kan gøres med meget stor ufuldkommenhed.

Nu kan man sige, at der ikke hører stor genialitet til at få den ide at undersøge sammenhængen mellem på den ene side jordværdi pr. ha. og f. eks. arbejdsforbrug pr. ha. — alt andet lige. Eller omvendt sammenhængen mellem brugsstørrelse og f. eks. arbejdsforbrug under forudsætning af samme jordkvalitet.

Men Deres særlige fortjeneste består deri, at De på grundlag af såre grove og teoretisk stærkt diskutabile metoder er gået i gang med at finde en sådan sammenhæng i stedet for at give blankt op, fordi materialet ikke tillader anvendelse af den teoretisk set raffinerede metode. Jeg synes imidlertid, De pukker alt for stærkt på regelmæssigheden i de fundne koefficienter i stedet for at lægge vægten på, at det resultat, De kommer frem til, når De gennemfører beregningen og sammenholder det med, hvad De iøvrigt ved om disse ting, ser så plausibelt ud. Derfra kan man så naturligvis drage

den slutning, at De har ret i at se stort på den faktisk ret store *regelmæssighed* i de koefficienter, De finder, og i det hele taget på det betænkelige i at anvende så grove metoder.

Jeg har her fremdraget en hel del, som jeg selv synes tungtvejende eksempler på værdien af det arbejde, De har præsteret. Jeg vil ikke sige, at jeg dermed har udtømt bogens fortjenester. Der findes betragtninger og bemærkninger af betydelig værdi rundt omkring i bogen. Jeg har læst den igennem mange gange og på mange forskellige stadier, og det er heldigvis ikke gået mig, som det undertiden går for bedømmere af doktorafhandlinger, at man synes ringere og ringere om den for hver gang, man læser den, og den dag, da disputatsen foregår, egentlig synes, at den burde være kasseret.

Jeg tror stadig, at der her foreligger et særdeles vægtigt bidrag til opklaring af et praktisk betydningsfuldt økonomisk problem.

Hvis jeg blev stående ved disse udtalelser, ville mine tilhørere imidlertid få et ganske forvansket billede af Deres afhandling og af Deres personlighed som forsker. Det værk, De har præsteret, er på ingen måde fuldkomment, og jeg skal nu gå over til kritikken.

2. Lad os først se lidt på *dispositionen*. Afhandlingen er inddelt i to afsnit, hvoraf det første er på ca. 90 sider plus et appendiks på 5 sider, og bærer titlen: Landbrugets arbejdsmarked i tiden 1935—55. Andet afsnit er omtrent af samme størrelse, bortset fra bilagstabellerne, og bærer titlen: Arbejdsforbrug og arbejdsudbytte i tiden 1925—55. Ingen, der ser disse to afsnits betegnelser, vil kunne danne sig nogen forestilling om, hvad de dækker over; thi de ting, som afsnit 2 handler om, må formentlig vel også høre hjemme i afsnit 1. Man kan vel ikke skrive om landbrugets arbejdsmarked uden at komme ind på arbejdsforbrug og arbejdsudbytte.

Forholdet er imidlertid det, at hele den stillede opgave, nemlig at redegøre for, hvad der er foregået på landbrugets arbejdsmarked og hvorfor, faktisk er løst i første afsnit. Man får en redegørelse for antallet af beskæftigede i de forskellige kategorier, og man får en redegørelse for arbejdslønnen for de forskellige kategorier. Man får, som jeg allerede har sagt, en klar opstilling af det markedsøkonomiske problem, det drejer sig om, og man får til resultat, at den lønstigning på 280 %, som er sket i perioden 1935—1950/54 fremkommer ved, at efterspørgselskurven er forskudt opad med 164 % af monetære grunde, 16 % af tekniske grunde og som følge af en særlig prisstigning på landbrugsprodukter, at udbudskurven først er forskudt med 164 % som følge af lønændringer i andre erhverv, og derefter forskudt som følge af forøgede beskæftigelsesmuligheder, hvorved lønnen er steget med ca. 20 %. Alt dette bliver serveret på en sådan måde, at det kan forstås af en temmelig vid kreds, hvis de pågældende er parat til nogen anstrenge.

Men hvad skal vi så med andet afsnit? Jo, andet afsnit er faktisk en samling af tekniske fodnoter til første afsnit. De indfører allerede i første afsnit arbejdsforbruget i landbruget, udtrykt i homogene enheder; men redegørelsen for den vidtløftige beregning, hvorved De er kommet frem til denne størrelse, udgør en højst besværlig læsning og fylder ca. 40 sider. De indfører allerede i første afsnit relationen imellem arbejdsindsats og grænseudbytte, men den udviklede beregning, hvorved De kommer til det resultat, fylder næsten resten af andet afsnit.

Det ville have været mere klart for læseren, hvad det hele drejede sig om, hvis dette andet afsnit simpelthen havde haft betegnelsen: bilag, forsynet med en indholdsfortegnelse, der angav, hvilke ting man ville analysere i dette bilag.

Man kan sige: det kan ikke være af synderlig betydning, hvilken betegnelse man giver de forskellige afsnit; men det er næppe rigtigt. Læseren ville møde med en helt anden indstilling over for bogen, og en del af det stof, der findes i andet afsnit, kunne måske have været udeladt, når forfatteren selv havde haft forestilling om, at det kun drejede sig om fodnoter eller tekniske bilag til den egentlige fremstilling i første del; men nok herom.

3.0. Lad os se lidt på *første afsnit*. De *to første kapitler* er i deres opbygning og behandlingsmåde ude af harmoni med afhandlingens karakter iøvrigt, i hvert fald for så vidt angår første afsnit. Hvis formålet havde været at angive, alt hvad De ved og kan få at vide om arbejdskraften i landbruget, ville De med disse to kapitler have gjort en god begyndelse; men da opgaven senere tilspidser sig til problemet om de faktorer, der har været bestemmende for totalbeskæftigelsen og lønnen uden hensyn til køn, alder, ægteskabelige stilling m. v., virker den vidtløftige behandling af arbejdsstyrkens sammensætning og aldersstruktur, som findes i de to kapitler, distraherende og trættende.

3.1. Lad være, at De inddeler arbejderne i grupper efter funktion; men hvad interesse har forandringer i *aldersstrukturen* eller sæsonsvingningerne i løn- og arbejdsstyrke, eftersom De ikke benytter disse oplysninger til noget i den analyse, som dog er hovedformålet med hele bogen.

Det skal dog indrømmes, at De i et appendix til 1. afsnit benytter resultaterne af Deres demografiske undersøgelser til den interessante påvisning af, at tilgangen til erhvervene uden for landbruget gennem de store årgange vil blive stærkt afsvækket af den nedgang, der samtidig sker i bortvandringen fra landbruget; men dette appendix falder jo uden for afhandlingens hovedemne og kan ikke begrunde Deres store interesse for demografiske undersøgelser i første og andet kapitel.

Nu er der intet i vejen for, at De kunne have inddraget arbejdsstyrkens

struktur i Deres analyse af løndannelse og beskæftigelse, men dette forhold findes ikke nævnt blandt de faktorer, som De ønsker at tage i betragtning ved denne analyse. Der ville ikke have været noget i vejen for, at De kunne have gjort opmærksom på, at aldersstrukturen inden for landbrugets arbejdsstyrke er af en sådan karakter, at den ikke kan opretholdes uden tilgang fra andre samfundsgrupper. Man får da to muligheder: Vi får en sådan tilgang udefra *eller* strukturen vil tilpasse sig den nuværende tilgang og den samlede arbejdsstyrke vil gå ned.

Dette vil formentlig betyde, at udbudspris for arbejdskraft til landbruget i fremtiden vil stige, og vi får valget mellem højere salgspriser for landbruget eller nedgang i produktion, for så vidt som den stigende pris for arbejdskraft ikke kan opvejes af yderligere tekniske fremskridt.

Sådanne betragtninger ville ingeni lunde være irrelevante, men kan naturligvis ikke indpasses i Deres kvantitative redegørelse for de faktorer, der bestemmer løn og beskæftigelse; men når dette ikke er tilfældet, ser jeg ikke, hvorfor De har medtaget dette stof i afhandlingen, så meget mere som De jo har behandlet det rent demografiske grundigt i første del af det samlede værk. Yderligere må bemærkes, at den overlevelsestavle, De præsenterer på side 31, er mangelfuldt kommenteret, idet indførelsen af udvidet værnepligt i perioden formentlig ikke kan undgå stærkt at påvirke tallene. Det skal dog her nævnes, at ideen at benytte en overlevelsestavle til beskrivelse af situationen er god og er vistnok Deres egen. Den har vakt en del opmærksomhed i udlandet.

Hvad her er sagt om de mandlige medhjælpere, gælder i næsten endnu højere grad for så vidt angår de kvindelige medhjælpere. Jeg ved særdeles vel, at der er en uhyre interesse for spørgsmålet om, hvorvidt landmændene kan få koner, og at De i betydelig grad har udnyttet denne interesse i reklamemæssig henseende; men hele dette spørgsmål er jo i virkeligheden uden betydning for denne afhandlings emne, navnlig da De har valgt overhovedet ikke at foretage nogen analyse med henblik på arbejdsmarkedet for så vidt angår fordelingen mellem kønnene.

3.2. Men også hvad De skriver om *sæsonbevægelserne i beskæftigelse og løn* i landbruget, er utilfredsstillende. En analyse af sæsonsvingningerne i løn og beskæftigelse i landbruget ville på ingen måde være uden værdi. Det er jo det eneste område af arbejdsmarkedet, hvor sæsonmæssige lønbevægelser finder sted, og allerede af den grund er emnet af interesse. Det ville have været interessant at se, hvorledes sæsonsvingningerne har bevæget sig igennem tiden, hvorledes de øvrige ændringer på landbrugets arbejdsmarked har påvirket disse sæsonsvingninger og om påvirkning af ændringer i sociallovgivningen kunne spores. Disse interessante sager får vi imidlertid intet at vide om. Vi får en uanalyseret beskrivelse af ændringen i be-



skæftigelse og løn. Denne beskrivelse er til og med ukritisk. Navnlige ser jeg ikke, hvad De vil med tabellen s. 27.

De to år, det drejer sig om, er jo fuldstændig abnorme, og ingen som helst slutninger vedrørende sæsonsvingninger i beskæftigelsen kan drages på grundlag af disse oplysninger.

3.3. Tredie kapitel, der beskæftiger sig med *landbrugets lønninger*, er betydelig mere relevant. De benytter der en række begreber, som ligger til grund for omregningen af de rå tal, så de bliver mere anvendelige for analysen. Der kan næppe være tvivl om disse begrebers brugbarhed i adskillige tilfælde.

Der kunne imidlertid have været anledning for Dem dels at præcisere begrebene lidt skarpere, end De har gjort, dels at underkaste dem nogen kritik. Jeg tror, det ville have været klargørende, om man havde sondret mellem løn for arbejdskraft og pris på arbejdskraft og anvendt det første begreb overfor compensationen for arbejdsydelse, set fra løntagerens synspunkt, og det andet om det antal kroner, arbejdsgiveren må betale pr. time for en given kvalitet af arbejdskraft.

For så vidt angår lønnen, kan den bedømmes i to relationer: 1) dens købeevne overfor de goder, som den giver lønmodtageren, og 2) dens relation til andre gruppers løn, det, som De kalder »den relative løn«. Lønnen i andre erhverv, hvortil landarbejderen har adgang, må betragtes som en slags opportunity cost for hans arbejdskraft.

Med hensyn til *prisen på arbejdskraft*, da må den naturligvis måles med dens betydning for arbejdsgiveren. Derved kommer vi til begrebet »realprisen« på arbejdskraft. Denne finder De frem til ved at reducere den faktiske løn med indeks for landbrugets salgspriser. Jeg skal ikke kritisere denne fremgangsmåde, men det havde været på sin plads at gøre et par kritiske bemærkninger over for begrebet »realpris«, for det, man vil have fat på, er jo i virkeligheden arbejdets grænseproduktivitet, eller efterspørgselsprisen for arbejdskraft, og som det senere så udmærket fremgår af Deres afhandling, kan denne jo ikke beregnes blot på basis af priserne for landbrugets salgsprodukter.

Realprisen må derfor være et uhyre groft udtryk for det, som den virkelige skal tjene til at belyse, og således som Deres afhandling iøvrigt er bygget op, er der vel i det hele taget ikke megen grund til at benytte sig af den. Den har sin plads i en bredere og mere kvalitativt anlagt analyse.

4.0. Lad os dernæst se lidt på Deres bogs *andet afsnit*. Jeg har rost Dem for det store, og så vidt jeg kan se, heldige arbejde for at gøre Driftsbureauets tal brugbare ved beregninger af tilsvarende tal for hele landet. Jeg har også kritiseret, at De ikke straks ved indledningen til dette afsnit fortæller Deres læsere, hvorfor vi skal igennem de hjem søgelser, som navn-

lig kapitlerne 1 og 2 betyder for læserne; men selv om vi havde fået besked herom og derfor med noget større tålmodighed ville have underkastet os dette besvær, vil man uvægerligt spørge, om vi ikke kunne være sparet for en del af de mange tabeller og de medfølgende temmelig intetsigende kommentarer, f. eks. procenttabellen s. 102 og 138.

4.1. Mange vil sikkert føle sig temmelig forurolet over de *uhyre grove metoder*, De anvender for at finde afhængigheden mellem variationer i ejendomsstørrelse og jordværdi på den ene side og arbejdsomkostningerne på den anden. Det er jo nogle uhyre store intervaller, De opererer med, når De finder jordværdivirkningen, og når De på s. 119 trediesidste stykke hævder, at denne relation synes at være stabil fra år til år. Når man sammenholder denne udtalelse med tabel 19, s. 115, imponeres man af Deres overlegenhed med hensyn til at se stort på forskelle, og man savner et kriterium for stabilitet.

Selv synes jeg, at tallene varierer ganske betydeligt fra år til år. Ikke mindst forekommer det mig, må man være betænkelig ved at anvende så store intervaller ved beregning af en følsomhedskoefficient, når det drejer sig om folkeholdsomkostningerne, der for de mindre ejendomme er meget små.

Til bedømmelse af tallenes værdi ville det vel også have været rimeligt at anføre det antal ejendomme, der ligger til grund for beregningen af gennemsnitstallene.

I denne forbindelse kan der være anledning til at gøre opmærksom på tabellerne 11 og 12, s. 109 og 110. De drager deraf den slutning, at mens familiens forbrug af arbejdsdage er steget i landbrug over 10 ha., har der været en omend lille nedgang i familiens forbrug af arbejdsdage for ejendomme under 10 ha. (se nederst s. 109). Den rigtige slutning ville vel have været, at det ikke er lykkedes Dem ganske at eliminere størrelseseffekten fra talrækken.

4.2. Det imponerende ved det hele er imidlertid, at de resultater, De kommer frem til ved Deres beregninger, har en sådan *plausibilitet*, at Deres summariske fremgangsmåde synes at være berettiget, jvf. tabel 36 på s. 129, hvor Deres resultat sammenstilles med Stastitisk Departements beregninger af folkeholdsomkostningerne i landbruget. Det er et resultat af meget stor betydning, fordi det viser, med hvor ringe nøjagtighed og hvor groft materiale man kan klare sig, og det har naturligvis særlig interesse, når man — således som i dette tilfælde — har ringe mulighed for at anvende finere metoder.

Jeg synes for så vidt, det er prisværdigt, at De ikke er vejet tilbage for at foretage en sådan beregning, men det kunne jo nok have været rimeligt, om De havde gjort opmærksom på, hvor summariske beregningerne faktisk er.

4.3. Under forsøg på at beregne den samlede arbejdsindsats i landbruget retter De en kritik mod Driftsbureauets opgørelse af den *beregnete godtgørelse for driftsledelse*. Det er jo utvivlsomt et såre vanskeligt punkt; jeg kan forøvrigt tiltræde Deres kritik og synes, at Deres eget forslag, der går ud på at finde arbejdsindsatsen ved driftsledelse som difference mellem den tid, brugerfamilien efter dagbøgerne har anvendt til manuelt arbejde, og det samlede antal dage i et år. Men når De derefter ved beregning af omkostningerne for driftsledelsen multiplicerer antallet af dage med en forkarls dagløn plus 10 %, kan jeg ikke følge Dem.

I bogens afsnit 1 ræsonnerer De, at en landarbejder vil sammenligne sin løn med den fortjeneste, han — alt taget i betragtning — kunne opnå i andet erhverv. Var der ikke rimelighed for at anvende det samme synspunkt i denne forbindelse? Egenlønnen, hvad enten den beregnes i forhold til indsatsen af manuelt eller ikke-manuelt arbejde, er under alle omstændigheder en fiktiv størrelse. Den fremgår ikke af regnskaberne, men den har utvivlsomt betydning, fordi brugerens subjektive indtægts- eller lønkrav bliver afgørende for, hvorledes han vil disponere over sine produktionsmidler og derfor også for hans efterspørgselspris efter arbejdskraft.

Det rigtige her må være at finde driftslederkompensationen ud fra synspunktet som en opportunity cost, d. v. s. man skal beregne en størrelse, der svarer til, hvad en mand med de kvalifikationer, som en selvstændig landmand skal have, kunne tjene i andet erhverv, og det må antages at være betydeligt mere, end hvad unge mænd opnår i en kortere periode af deres liv som bestyrere under en ejers ansvar. Jeg synes, det var rimeligt at regne med, at forholdet mellem den selvstændige landmands subjektive bestemmelse af egen løn og den almindelige arbejds løn i landbruget skulle være omtrent som mellem håndværksmesteren og hans arbejdere. En selvstændig landmand kan normalt ikke anses at være ringere kvalificeret end en håndværksmester. Hvis De havde anlagt dette synspunkt, ville De være kommet til et betydeligt højere tal for driftslederomkostningerne, end tilfældet er.

5.0. Jeg skal nu vende mig kritisk mod den centrale del af Deres arbejde, nemlig *analysen af efterspørgselen og udbudsforholdene* og den kvantitative opspaltning på de faktorer, som har bestemt løn og beskæftigelse.

Det drejer sig om 1. afsnit, kapitel 5, andet afsnit, kap. 4 og 5.

Formentlig i berettiget fornemmelse af det problematiske i de metoder, De anvender til formålet, bruger De den fremgangsmåde, De med held har anvendt andre steder, nemlig at søge at komme til samme mål ad to veje og på den måde kontrollere brugbarheden af de anvendte fremgangsmåder.

5.1. Lad os vende os til s. 86. De ræsonnerer, at — alt andet lige — vil en stigning i lønniveauet uden for landbruget medføre en tilsvarende stig-

ning i udbudsprisen for arbejdskraft i landbruget. De ræsonnerer endvidere, at efterspørgselskurven vil stige proportionalt med landbrugets salgspriser, og hvis disse salgspriser var steget som lønniveauet uden for landbruget, ville efterspørgsels- og udbudskurve være forskudt opad i et prismængdediagram i samme grad, og beskæftigelsen ville have været uforandret. Nu finder De imidlertid, at landbrugets salgspriser er steget 9 % mere end lønnen uden for landbruget og ræsonnerer derfor, at efterspørgselskurven vil være steget 9 % mere end udbudskurven. Idet De nu yderligere går ud fra, at den samlede lønsum er udtryk for forskydninger i efterspørgselskurven, kan De gennemføre Deres regnestykke nederst på s. 86, hvoraf fremgår, at af den samlede stigning i efterspørgselskurven på 208 % hidrører 164 % fra monetære forhold, 9 % fra en relativ stigning i landbrugets salgspriser og 7 % fra forskydning i landbrugets efterspørgsel efter arbejdskraft på grund af ændringer i de tekniske produktionsbetingelser. Nu er den faktiske løn i landbruget imidlertid i perioden steget med 280 %, hvilken yderligere stigning kan forklares ved en forskydning i udbudskurven til venstre som følge af bedre beskæftigelsesmuligheder uden for landbruget.

Den hele opdeling illustreres klart ved figuren s. 88, nedgangen i beskæftigelse fra 215.000 til 176.000 arbejdsår fra folkeholdet har medført en stigning i lønnen og altså i værdien af arbejdets grænseprodukt på ca. 20 %. De har faktisk ved disse uhyre simple beregninger fundet hældningen på efterspørgselskurven efter arbejdskraft eller arbejdets grænseproduktivitet.

5.2. Imidlertid må De enten have været besjælet af en ubændig regnelyst, eller også må der hos Dem have luret en tvivl om, hvorvidt dette resultat nu også kunne anses for holdbart. Både i kapitlerne 4 og 5 i andet afsnit gør De nemlig et uhyre arbejde for at regne Dem til efterspørgselskurven efter arbejdskraft ved at sammenligne variationen i arbejdsindsatsen pr. ha. med variationen i udbytte pr. ha.

Ved løsningen af denne opgave gør De et overordentligt dristigt, og hvis det iøvrigt kan anses for holdbart, forekommer det mig, ikke mindre end genialt greb.

De ræsonnerer formentlig som følger: Når det drejer sig om virksomheder, der kun anvender indkøbt arbejdskraft, vil den indsatte mængde af arbejdskraft lige så meget bero på prisen på arbejdskraft som udbyttet vil bero på indsatsen, idet manden i økonomiens navn vil bestræbe sig for at tilkøbe sig så megen arbejdskraft, at den sidste krone, han anvender til arbejdskraft, giver et udbytte lig med 1 krone.

Hvis man derfor vil have noget at vide om, hvorledes udbyttet varierer med den indsatte mængde arbejdskraft, må man inddrage virksomheder,

hvor brugeren, så at sige, køber en væsentlig del af den anvendte arbejdskraft hos sig selv og derfor ikke behøver at tage hensyn til markedsprisen. Disse betingelser er til stede, når man sammenligner indsatsen af arbejdskraft med udbyttet i forskellige brugsstørrelser.

Hvad De skriver på s. 142 og 143 som motivering for denne fremgangsmåde er værd at tænke lidt nærmere over. Hvis jeg har forstået Dem rigtigt, er Deres betragtning følgende: Hvis en bruger følger det erhvervsøkonomiske princip, vil lighed mellem grænseudbytte og grænseomkostning nås ved omtrent samme forbrug af arbejdskraft uanset ejendomsstørrelsen, hvis de tekniske og økonomiske udbyttebetingelser på jordstykket iøvrigt er de samme.

Dette finder De empirisk bekræftelse på derved, at arbejdsindsatsen pr. ha praktisk talt er den samme for brug over 50 ha.

Jeg ved ikke, om De mener, sætningen også kan logisk bevises. Man måtte vel i så fald ræsonnere, at hvis brugeren havde mulighed for uden vanskelighed at udnytte sin arbejdskraft til markedsprisen uden for sit eget landbrug, er det ikke muligt at se, hvorfor han skulle anvende arbejdskraften med aftagende udbytte på sin egen jord.

De hævder imidlertid, at når der anvendes mere arbejdskraft pr. ha på de mindre brug end på de større, så skyldes det, at disse brug *ikke følger det erhvervsøkonomiske princip*. Brugeren forlanger ikke, at grænseudbytte er lig med grænseomkostning, for det er jo det, man mener med realisering af det erhvervsøkonomiske princip eller gevinstmaksimeringsprincippet. Den mindre landbruger vil fortsætte med arbejdsindsats, hvorfor han ikke får dækning gennem udbyttet.

Det forekommer mig at være en højst mærkværdig påstand, De der fremsætter. Der er vel ikke den fjerneste grund til at antage, at disse menneskers psyke er anderledes end andres. De påstår, at brugeren på de små ejendomme først og fremmest lægger vægt på at få deres egen arbejdskraft *udnyttet* på egen ejendom, lidt senere at hans formål ikke er at opnå lighed mellem grænseomkostning og grænseudbytte, men at blive »nogenlunde beskæftiget«. De kommer senere i afhandlingen mange gange tilbage til dette forhold, s. 148 hedder det, at han vil tilpasse forbruget af sin egen arbejdskraft på en sådan måde, at han opnår et samlet udbytte, der sætter ham i stand til at »eksistere på ejendommen«. Samme udtalelse går igen på de følgende sider: sidste linie i næstsidste stykke, s. 156, 4, 3, første stykke, 2. linie, s. 160, sidste stykke, 6. linie f. n., s. 185 hedder det, at småbrugerne »er interesseret i at få deres egen arbejdskraft fuldt udnyttet på egen ejendom, ikke på at realisere det erhvervsøkonomiske princip«.

Det forekommer mig, at disse udtalelser har en ubestemtthed og vaghed, der er Dem lidet værdig. Hvad er en indtægt, som man kan eksistere for eller leve af? Hvad vil det sige at udnytte sin arbejdskraft fuldt ud?

S. 161 nederst henviser De til tabellen ovenfor, hvoraf fremgår, at mens 1 krone givet ud til arbejdskraft i landbrug over 50 ha giver et udbytte, som er større end 1 krone, giver det i ejendomme af mindre størrelse mindre end 1 krone, og skriver, at dette er i overensstemmelse med den tanke, at den primære årsag til det forskellige forbrug af produktionsmidler pr. ha i de forskellige størrelsesgrupper er småbrugernes ønske om at få deres egen arbejdskraft udnyttet på egen ejendom, mens forbruget af andre produktionsmidler tilpasses på en sådan måde, at dette kan ske »på den mest fordelagtige måde«.

Denne udtalelse er der betydelig mere mening i. Den er sikkert fuldstændig rigtig; det er en såre vigtig betragtning, og jeg synes, at deri ligger en motivering ikke alene for den forskellige indsats af arbejdskraft efter brugsstørrelse, men også for det forskellige forbrug af andre produktionsmidler; men De kommer jo ved denne udmærkede udtalelse i modstrid med påstanden om, at de mindre landbrugere ikke følger det erhvervsøkonomiske princip eller gevinstmaksimeringsprincippet.

Det, De skulle have sagt på de tidligere anførte steder, hvis det er nødvendigt at gentage det så tit, som sket er, er formentlig, at den mindre landbruger ikke vurderer sin arbejdskraft til markedsværdien for lønnet arbejdskraft. Hvad han stiller krav om er, at han ved indsatsen af en ekstra arbejdstime får dækning for den dermed forbundne arbejdsulyst; når det er sket, så er manden, hvad jeg ville kalde fuldt beskæftiget på sin ejendom, og at han også opnår en indtægt, så han kan leve af det, beviser den kendsgerning, at han faktisk lever.

Når jeg har fremdraget dette, som mange måske mener er et spørgsmål af mindre betydning, er det, fordi indførelsen af mystiske betragtninger eller udtryk er anti-videnskabelige; de forvirrer i stedet for at klare folks begreber, forringer i stedet for at forøge deres indsigt i det problem, det gælder at belyse. Jeg vil gerne understrege, at jeg værdsætter i høj grad Deres tankegang, for såvidt angår forklaringen på, at kombinationen af de forskellige produktionsmidler varierer efter ejendommens størrelse.

På dette grundlag går De altså løs på den opgave at beregne efterspørgselskurven efter arbejdskraft. Den formel, hvorefter beregningen foregår, findes nederst s. 152, betegnet 6 g. Fra tilvæksten i det samlede udbytte trækkes tilvæksten i andre omkostninger, resten er, hvad det maksimalt kan betale sig for landmanden at betale for den arbejdsindsats, som er forbundet med udbyttetigningen.

For året 1951/52 findes resultatet af beregningen s. 161. Vi ser her, at i de store landbrug bliver udbyttet af 1 ekstra krone anvendt til arbejdskraft noget over 1 krone, mens det i ejendomme under 30 ha bliver betydeligt mindre end 1 kr. Jeg må her et øjeblik vende tilbage til afsnittet 4,3 s. 156, hvor De søger at forsvare Dem imod den indvending, at man ikke kan

anvende relationen mellem grænse-indsats af arbejdskraft og grænseudbytte, fundet på grundlag af forskellige brugsstørrelser som udtryk for denne sammenhæng, når det gælder variationen af arbejdsindsatsen i landbruget som helhed, idet kurven er påvirket af, at selve brugsstørrelsen begrænser muligheden for optimalisering.

De bruger her to forklaringer, der hver for sig er tilstrækkelige til at retfærdiggøre Deres fremgangsmåde. Først siger De, at der vel kommer en fejlkilde ind i billedet ved denne fremgangsmåde, men at den kun berører den absolutte størrelse af grænseudbyttet, ikke hældningen på kurven.

Hvis dette er rigtigt, ville sagen dermed, så vidt jeg kan se, være i orden, men for at det ikke skal være løgn, giver De umiddelbart en anden forklaring, nemlig den, at vel vil de mindre landbrug ikke være i stand til at optimalisere kombinationen på grund af det begrænsede areal, men de større landbrug har et handicap deri, at det lønnede arbejde er mindre effektivt end arbejdet i egen bedrift, og at de to fejlkilder opvejer hinanden.

Der er altid noget mistænkeligt, når man sådan beviser langt mere, end man behøver at bevise; men navnlig vil jeg vende mig imod Deres konklusion i slutningen af 4,3 s. 160 og den tilsvarende betragtning 1. stykke s. 162, sidste 4 linier, hvor de trods nødvendigheden af at anvende to forklaringer til at retfærdiggøre Deres fremgangsmåde, tager dem så højtideligt, at De mener Dem berettiget til at slutte, at de 5 %, som det generelle grænseudbytte af en kroners værd af produktionsmidler ligger over 1 krone for de store landbrug i året 1951/52 og de tilsvarende 13—15 % for arbejdets specielle grænseudbytte skulle være udtryk for den fejlkilde, der fremkommer ved de nævnte mangler, som knytter sig til anvendelsen af forskellige brugsstørrelser ved beregningen, således at man får det helt rigtige absolutte tal, og blot kan reducere hele talrækken med henholdsvis 5 og 13 %.

I stedet for en sådan urimelig påstand burde De snarere pege på det helt mirakuløse, at det resultat, man får ud af det for et enkelt driftsår, nogenlunde ligner de beregnede tal.

Betragtningen er så meget mere besynderlig, som De selv i sidste stykke, under 4,4 s. 162, nævner, at man ikke kan tillægge resultaterne for de enkelte år ret stor betydning.

Betragter man tabellerne s. 162 og 63, som gælder en række forskellige fem-år, finder man da også, at for de 3 af disse fem-år bliver udbyttet af en kroners arbejdsindsats lige netop lig med 1 krone.

Det er, forekommer det mig, også en urimelig påstand, De fremsætter s. 164, 1. stykke, lidt under midten, nemlig, at en afvigelse af grænseudbyttet fra det teoretisk rigtige skulle være en målestok for systematiske fejl. Det kunne jo da akkurat lige så godt være et udtryk for mangel på tilpasning hos brugerne. Jeg vil indrømme, at det er aldeles forbløffende,

at man for alle 3 fem-år fra 1935—54 får lige netop det teoretisk rigtige. Det er lidt vanskeligt at henføre det til tilfældigheder, men det kunne da ikke have overrasket nogen eller givet anledning til konklusioner som Deres, om det ikke havde været tilfældet.

De foretager nu Deres beregninger og præsenterer resultaterne i forskellige tabeller og figurer, f. eks. fig. 7 s. 169, og den dertil svarende tabel s. 168. Af figuren fremgår, at sammenhængen for fem-året 1930—35 afviger temmeligt stærkt fra de to andre, for så vidt angår kurvens form. De går imidlertid ganske let hen over denne forskel, men bygger resten af Deres beregninger på de to andre kurver, konstaterer, at grænseudbyttet ved høj arbejdsindsats er mindre følsomt over for ændringer i arbejdsindsatsen end for en lavere arbejdsindsats. Ved en beregning for hele intervallet fra den højeste til den laveste arbejdsindsats får De, at nedsættelsen af arbejdsindsatsen med *en* arbejdsdag fører til en stigning i grænseudbyttet på 4 %.

De ræsonnerer imidlertid, at langt den største del af nedgangen i arbejdsudbyttet er foregået ved et lavere arbejdsudbytte, d. v. s. i de større landbrug, og derfor ansætter De skønsmæssigt effekten af en reduktion af arbejdsindsatsen med en dag til 5 %'s stigning i grænseudbyttet.

Jeg kan ikke se, hvorledes tabellen eller de tilsvarende kurver berettiger til et sådant skøn. Den altovervejende del af den absolutte nedgang i arbejdsanvendelsen er foregået i brug med en arbejdsindsats på 40 dage pr. ha eller derunder, og betragter vi intervallet mellem de to største størrelsesgrupper, får vi en stigning i grænseudbyttet på ca. 9 % pr. arbejdsdag.

De finder nu, at nedgangen i den samlede arbejdsanvendelse fra fem-året 1935—40 til 1949—54 udgør 4 arbejdsdage pr. ha og multiplicerer dette med 5 %, hvilket altså giver en beregnet stigning i grænseudbyttet på 20 %.

Lad os nu betragte figuren s. 88. Ud fra den forudsætning, at forskydningen i efterspørgselskurven kan aflæses af den reale lønsum, kender vi ordinaten over 215.000 arbejdsår fra folkeholdet, bestående af stykkerne  $A + B + C$ . Da vi endvidere kender stigningen i prisen pr. arbejdsår fra fem-året 1935—40 til fire-året 1950—54, nemlig ordinaten over 176.000 arbejdsår fra folkeholdet, kender vi et andet punkt på efterspørgselskurven og kan altså angive dens hældning, og vi får det mirakuløse resultat, at denne stigning i grænseudbyttet, som nedgangen i arbejdsanvendelsen, beregnet på denne måde, har medført, svarer nøjagtig til det resultat, man får ved den lige omtalte beregning på basis af relationen mellem ændring i arbejdsindsats og ved forskellige brugsstørrelser.

Denne kendsgerning medfører, at man får mistanke om, at de skønsmæssigt ansatte 5 %'s stigning i arbejdsudbytte pr. arbejdsdag skyldes, at De ved dette skøn ville opnå denne overensstemmelse.

Det er en af Deres yndlingsfremgangsmåder, som De også i flere tilfælde



har benyttet med held, at kontrollere vundne resultater ved forskellige af hinanden uafhængige beregninger; men mon De dog ikke i dette tilfælde har været en lille smule for smart. Mon De ikke har regnet med, at læseren, halvvejs bedøvet af Deres mange forskellige manipulationer med tallene, ikke rigtigt har kunnet følge med i, hvad der er foregået, og derfor, når han ser det forbløffende resultat, blot siger: Det var dog som pokker.

Det forekommer mig aldeles uberettiget af Deres direkte beregninger af grænseproduktiviteten i afsnit 2 at slutte, at kurven på s. 88 har den der angivne hældning. Hvis jeg skulle skønne, ville jeg mene, at den havde en betydelig større hældning; men jeg vil indrømme, at i betragtning af beregningernes art ville jeg være meget usikker i så henseende. Man kan således med god ret påstå, at resultatet trænger til kontrol ad anden vej.

Nu bygger imidlertid det resultat, De er kommet til, ved beregning af ordination  $A + B + C$  på to antagelser, nemlig, at den reale lønsum er konstant, og at dette er ensbetydende med, at efterspørgsels-elasticiteten efter arbejdskraft i landbruget er lig med  $\div 1$ .

Hvad angår det første af disse postulater, da bygger det formentlig på en inspektion af næstsidste kolonne i tabel 34, s. 82. Nu kan man jo godt indrømme, når man betragter denne talrække, at lønsummen har været i hvert fald temmelig konstant. Ikke desto mindre er det sådan, at hvis man betragter et gennemsnit for fem-året 1935—40 og fire-året 1950—54, får man dog en forskel frem fra 296 mill. til 321 mill. kr. Imidlertid må marginen for tilfældige svingninger under alle omstændigheder være temmelig stor, og da beregningen af lønniveauet uden for landbruget såvel som den særlige stigning i landbrugets salgspriser ligeledes er behæftet med betydelig usikkerhed, kan man vel ikke tillægge faktoren 1,07 i ligningen på s. 86 nogen større betydning? Men dertil kommer, at De ved Deres beregninger i andet afsnit faktisk når til det resultat, at grænseudbyttets elasticitet over for variationer i arbejdsindsatsen ikke er  $\div 1$ , men derimod  $\div \frac{1}{2}$ .

Selv om det altså var rigtigt, at den reale udgift til fremmed arbejdskraft var temmelig konstant, vil det dog ikke berettige til at gå ud fra, at efterspørgsels-elasticiteten efter arbejdskraft i landbruget er lig med  $\div 1$ , og at man derfor kan benytte forskydninger i lønsummen som udtryk for forskydninger i efterspørgselskurven.

Forøvrigt må det anses for at være en urimelighed, at udgiften til folkeholdet kan være konstant, idet folkeholdet jo kun udgør ca. halvdelen af arbejdskraften. Efterhånden som denne andel svinder ind, eventuelt nærmer sig nul-punktet, kan lønsummen dog selvfølgelig ikke vedblivende forblive konstant. Vi ser jo da også tydeligt af figuren s. 178, jfr. fig. 8 s. 173, at den reale lønsum er gået ned for gruppen under 10 ha.

Jeg mener altså, at De ganske uberettiget i figuren på s. 88 sammen-

blander beregninger, udført på basis af det samlede arbejdsforbrug i landbruget og beregninger, udført på basis udelukkende af indsatsen af fremmed arbejdskraft.

Den konklusion, jeg vil trække af, hvad jeg her har sagt, er, at der ikke kan tillægges den overensstemmelse mellem resultatet ved de to forskellige metoders anvendelse, som figuren udviser, nogen betydning, at beregningen af arbejdets grænseudbytte ikke kan bygge på teorien om, at efterspørgsels-elasticiteten er lig med  $\div 1$ , og at Deres skøn over sammenhængen mellem arbejdsindsats og udbytte på basis af Deres beregninger må være behæftet med meget store fejl.

Man kan derfor ikke tillægge de tal, De kommer til ved Deres opspaltning, tilnærmelsesvis så stor betydning, som De synes at gøre. De må i hvert fald ganske anderledes underbygges, end tilfældet har været og er i Deres afhandling.

Hvad jeg her har sagt, berøver imidlertid på ingen måde Deres afhandling værdi, selv om den måske ikke har så stor værdi, som De selv tillægger den. Jeg behøver ikke at sige mere om emnet, jeg har så grundigt udtalt mig om det til indledning, og jeg skal derfor slutte med at ønske Dem til lykke med dette store arbejde, og jeg vil udtale håbet om, at De, hvor det nu end bliver, må få mulighed for at udnytte Deres store interesse for empirisk økonomisk forskning og den fantasi til at se opgaverne og dristighed til at søge dem løst, som De i så rigt mål er i besiddelse af.